

O ALOFONSKOJ PROBLEMATICI U HRVATSKOJ ORTOEPIJI

(Fonemi i alofoni u standardnome hrvatskosrpskom jeziku)*

DALIBOR BROZOVIĆ

Fonemski inventar standardnoga hrvatskosrpskog jezika¹ može se smatrati utvrđenim: sačinjavaju ga trideset fonemâ predstavljених u standardnoj grafiji s trideset grafemâ srpske ćirilice (od kojih su svi monogrami), odnosno hrvatske latinice (od kojih je dvadeset i sedam monograma i tri digrama), čemu još valja dodati tzv. slogotvorno r.² U ijekavskoj verziji standardnoga jezika, ili bar u onakvoj ijekavskoj verziji kakva se realizira u hrvatskoj varijanti, mora se još prihvatiti kao trideset i drugi fonem fakultativni diftong

* Ovaj rad predstavlja znatno proširenu hrvatsku verziju predavanja pod naslovom »Phoneme und Allophone in der kroatoserbischen Standardsprache«, održanoga u lipnju god. 1971. u Seminaru za slavensku filologiju Sveučilišta u Bonnu. Opaske su naknadno napisane.

¹ Tim terminom operiram iz praktičnih razloga, misleći pod njime zajednički apstraktni model konkretnih standardnih idioma koji su njegove varijante, o čem poslije, Teoretski sam tu problematiku obradio u radu »Славянские стандартные языки и сравнительный метод«, Вопросы языкознания, XVI/1967, br. 1, str. 3—33; hrvatska verzija prečišćana u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb 1970.

² Fonemski inventar hrvatskosrpskoga standarda, njegova distinktivna obilježja i teoretske zasade njegova identificiranja i funkcioniranja obradio sam u sljedećim radovima: a. »Some Remarks on Distinctive Features, Especially in Standard Serbo-croatian«, *To Honor Roman Jakobson*, The Hague — Paris 1967, str. 412—426; b. »Sull'inventario dei fonemi serbo-croati e i loro tratti distintivi«, *Die Welt der Slaven* XII/1967, Heft 2, str. 161—172; c. »H. Biehnbaum: Syntagmatische und Paradigmatistische Phonologie. Aus der Diskussion (1)«, *Phonologie der Gegenwart (Wiener slavistisches Jahrbuch, Ergänzungsband VI)*, 1967, str. 344—348; d. »O fonološkom sustavu suvremenoga standardnog hrvatskosrpskog jezika«, *Radovi, Filozofski fakultet Zadar*, VII/1965—66, 1967—68, *Razdio lingvističko-filološki* 4, Zadar 1968, str. 20—39; e. »O inventaru fonema starocrkvenoslavenskog jezika i o njihovim razlikovnim obilježjima«, Симпозиум 1000-години од смрти на Кирил Солунски, I, Скопје 1970, str. 19—34.

ŷe kao refleks starohrvatskosrpskoga dugog jata.³ Taj diftong, kojemu neslogotvorni dio označujem uvjetno ipsilonom *s* dijerezom,⁴ predstavlja normalnu i znatno češću ortoepsku realizaciju ortografske grafemske sekvence *ije* (tj. /ijē/) ukoliko ona etimološki odgovara praslavenskom jatuu, a sama dvosložna fonemska sekvenca /ijē/, koja se fakultativno i rijetko pojavljuje umjesto toga diftonga, pripada stilističkoj strukturi.

Najveći dio toga fonemskog inventara identificiran je korektno već u općepoznatim klasičnim fonološkim radovima — treba imati na umu da je fonemski sustav standardnoga hrvatskosrpskog jezika, uz francuski, jedan od dvaju inventara uopće prvih na svijetu predstavljenih u binarističkim matricama za identifikaciju fonemâ s pomoću razlikovnih obilježja.⁵ Ipak je bila sve do novijega doba nerazjašnjena priroda dvaju fonema, /j/ i /r̥/, odnosno triju, uzmemo li u obzir dvoglasnik /ŷe/ kao refleks dugoga jata. Dovodena je dođue bila u pitanje i fonemska vrijednost nekih drugih fonema, kao što je bilo i pokušajâ da se inventar proširi (npr. da se prizna fonemska vrijednost glasu [ʒ]), ali svi se ti problemi već odavno mogu smatrati riješenima,⁶ pa će biti dovoljno da se malo zadržimo samo na manje poznatoj argumentaciji u prilog fonematičnosti /j/, /r̥/ i /ŷe/.

Korektnost fonema /r̥/ verificira se minimalnim parom /ist̥o/ ~ /istro/ (tj. *l*-particip od *istriti* i vok. od *Istra*), ali pri tom treba imati u vidu da fonem /r̥/ dolazi samo u trima pozicijama: između konsonanata (npr. /p̥ist̥/), iza morfemske granice i ispred konsonanta (npr. /za-r̥žati/) i ispred *o* koje je postalo od *l* (/g̥oce/ < *grlce*). Od tih triju pozicija treća je jedina u kojoj se javlja i fonem /r̥/, naravno, ispred etimološkoga *o*, ali i u toj jedinjoj poziciji koja daje mogućnost za komutaciju, umjesto neakcentuiranoga /r̥/ gotovo uvijek može slobodno doći i /r/, npr. [um̥o] i [umro] stoje u slobodnoj varijaciji. No ta činjenica ipak ne ugrožava fonemskoga karaktera /r̥/, jer nije moguća zamjena u obratnom pravcu, tj. nemoguće je npr. /brod/ realizirati kao *[b̥rod], pa se prema tome ipak radi o opo-

³ O tome pišem u radovima pod *a*, *b* i *d* u op. 2 i osobito u radu »Vom Begriff der Richtung bei den phonologischen Oppositionen (Über die phonologische Individualität des Reflexes des langen Jat im Standardijekavischen)«, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, XI/1964, str. 141—147.

⁴ Uporaba toga grafema za označivanje neslogotvornog dijela objašnjena je u djelu pod *d* u op. 2, str. 23 (op. 5). Dodajem samo da jedino F. Mareš u nekim radovima upotrebljava taj grafem u vrijednosti *i*.

⁵ God. 1949. za francuski R. Jakobson — J. Lotz, »Notes on the French Phonemic Pattern«, *Word*, V/1949, za srpskohrvatski R. Jakobson, »On the Identification of Phonemic Entities«, *TCLC*, V/1949.

⁶ Analiza prethodnih mišljenja dana je podrobno u radu pod *d* u op. 2, gdje su navedeni i bibliografski podaci.

ziciji, samo što je ona u tom slučaju jednosmjerna, tj. slobodan je prijelaz /r̥/ > /r/, ali ne i prijelaz /r/ > /r̥/.⁷

Nezavisnost fonema /j/ od kratkoga /i/ i dugoga /ī/ demonstrira se lako ponašanjem iza sekvence /-oš-/ u primjerima kao /((kok)ōši/ (gen. pl.), /((kok)ōšji/, /((l)ōšji/, /((pr)ōšji/ i sl.

Fonematičnost diftonga /jē/ prema trofonemskoj sekvenci /ijē/, kojom se on na stilskoj razini može zamijeniti, garantirana je činjenicom da se takva sekvenca kada etimološki ne odgovara jat, ne može zamijeniti diftongom. Npr. /l̥jeno/ i /n̥jemo/ možemo zamijeniti oblicima [li̇jēno], [ni̇jēmo], ali oblici /lijēmo/, /mijēmo/ nezamjenljivi su hipotetskima *[l̥jēmo], *[m̥jēmo]. Drugim riječima, i opet se radi o jednosmjernoj opoziciji, kao kod fonema /r̥/, ili kao kod fonema /z/ u standardnom talijanskome: /fuzo/, »otopljen«, može se realizirati kao [fuso], ali /fuso/, »vreteno«, »os(ovina)«, ne podnosi realizaciju kao *[fuzo].⁸

Odredivši tako fonemski sustav hrvatskosrpskoga standardnog jezika izloženim inventarom s trideset i jednim odnosno s trideset i dva fonema što se mogu identificirati inherentnim razlikovnim obilježjima, nismo još posve završili posao, jer je poznato da hrvatskosrpski fonološki sustav posjeduje veoma originalna prozodijska razlikovna obilježja, kojima se broj slogotvornih fonema, tj. /a, o, e, i, u, r̥/, automatski učetverostručuje, odnosno udvostručuje u primjeru /jē/, koji fonem, naravno, ne može biti realiziran ni u naglašenom ni u nenaglašenom kratkom slogu. No hrvatskosrpska fonološka problematika na supragementalnoj ravnini koliko je god zanimljiva toliko je i relativno već prilično poznata. Zato ćemo se radije zadržati na problemu alofonskoga sastava u standardnome jeziku.

Ta su pitanja u posljednje doba donekle zapostavljena, iako je u načelu jasno da bez poznavanja alofonskoga repertoara jednoga sistema njegova priroda neće biti potpuno određena. Zanimanje za alofone ne smije se naime iscrpljivati samo potrebama pri učenju

⁷ Radi se prema tome o jednosmjernoj opoziciji (usp. radove pod b i d u op. 2 i rad u op. 3), grafički dakle /r̥/ — /r/. Budući da je jednosmjerna opozicija nesumnjivo ipak manje efikasna od dvosmjerne, u hrvatskoj uporabnoj ortoepskoj normi (očito pod utjecajem dijalekatske podloge mnogih govornih subjekata) javlja se tendencija da /r̥C—/ prijeđe u /x̥r̥C—/, gdje bi slogotvorni izgovor bio kontekstualno uvjetovan pa bi to vodilo još većoj ugroženosti fonemskoga statusa /r̥/ u drugim prilikama. U svakom slučaju, u procesu je i kodifikaciono priznanje te normativne stvarnosti u primjerima (h)rd̥a, (h)rz̥ati, i sl., uz fakultativnost izbora.

⁸ Žarko Mujačić, *Fonologia generale e fonologia della lingua italiana*, Bologna, »Il Mulino«, 1969, osobito str. 412—421. Svoje mišljenje o talijanskom odnosu /s/ ~ /z/, osobito u tipološkoj usporedbi s hrvatskosrpskim sustavom, iznio sam u radu pod b, op. 2.

stranih jezika, pri kodificiranju ortoepske norme i pri istraživanjima na polju eksperimentalne fonetike; alofoni dakle legitimno zaslužuju i čisto fonološki interes, ne samo zato što je svaki alofon, bar načelno, potencijalni fonem na kakvu budućem novom stupnju fonološkoga razvitka⁹ nego i stoga što između fonološke relevantnosti i fonološke redundancije nema onakva nepremostiva jaza kakav je pretpostavljala rana fonologija i kakav mnogi fonolozi i danas posve doktrinarno zahtijevaju. U svakom slučaju, alofoni se akustički identificiraju, kada ih identificiramo, istim binarnim razlikovnim obilježjima kojima se identificiraju i sami fonemi — razlika je jedino u tom što u okviru konkretnoga fonološkog sustava foneme registriramo i nesvjesno, a alofone možemo identificirati samo svjesno, uz posebnu pažnju, gdjekada i poseban trening. Prema tome, razlikovna su obilježja zapravo uvijek distinktivna, a od konkretnoga sustava zavisi hoće li njihova razlikovnost biti relevantna, dakle smislaono funkcionalna, ili redundantna, dakle samo ortoepski važna. Taj je problem već odavno uočen, i u jednoj novijoj fonološkoj studiji poljski fonolog Franciszek Grusza s pravom citira riječi de Groota napisane još god. 1953. u recenziji knjige Jakobson-Fant-Halle *Preliminaries to Speech Analysis*: »All Features are distinctive though in different ways. The redundant features are distinctive, but logically dispensible, like the colors red and black on playing cards«.¹⁰

Potpuna slika jednoga fonološkog sustava dobit će se prema tomu tek jukstapozicijom dvaju inventara, fonemskog i alofonskoga. No kad se radi o standardnom hrvatskosrpskome, koji nije konkretan nego apstraktan sustav, potrebne će biti još neke prethodne napomene. Taj se standardni jezik realizira u praksi u nekoliko oblika koji imaju zajedničku osnovnu supstanciju i strukturu, ali se razlikuju u podrobnostima koje ne narušavaju općega sustava, a sam proces standardizacije, izražen osobito na terminološkom planu, proveden je u njima prilično nezavisno. Standardni hrvatskosrpski opstoji dakle kao cjelina samo kao *langue*, ili kao *code*, a kao *parole*, ili kao *texte*, ostvaruje se samo u posebnim oblicima, i to sljedećima:

1. klasični hrvatskosrpski, tj. Daničićeva i Maretićeva selektivna kodifikacija jezika Vuka Karadžića, koji je sâm, sa svoje strane, izvršio selektivnu kodifikaciju idioma poznatoga pod

⁹ Mislim na dobro poznate procese tzv. fonologizacije.

¹⁰ Franciszek Grusza. *Sprachliche Diakrise im Bereich der Ausdrucksebene des Deutschen*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Językowej, Tom IV, Zeszyt 2, 1970, usp. str. 121. Slična se shvaćanja čuju u sovjetskoj lingvistici, npr. u VJa 1971. u nekoliko navrata.

nazivom »novoštokavska folklorna koine«. ¹¹ Klasični jezik nije nikada ni za jedan ljudski kolektiv služio kao stvaran instrument komunikacije i ekspresije, bio je i ostao uvijek samo modelom, a to će, u umjerenom stupnju, i dalje ostati i na hrvatskoj i na srpskoj strani, uz potrebne adaptacije svakoj od tih dviju jezičnih stvarnosti. Klasični se jezik pisao uglavnom ijekavski, iako mu ekavski oblik nije nepoznat, no bez ikakve druge osjetnije jezične razlike paralelno vezane uz sam taj refleks jata. U govoru, beletristici ili u javnom životu klasični hrvatskosrpski nikada nije bio u uporabi, jedini tekstovi koji su njime bili pisani jesu filološke rasprave u najširem smislu, uključujući tu i stihovane prijevode antičke dramske i epske književnosti. Individualni pokušaji da mu se dade stvaran život dolazili su isključivo od strane pojedinih pedantnih filologa.

2. hrvatska varijanta standardnoga jezika, idiom koji se u osnovnoj supstanciji i strukturi poklapa s klasičnim jezikom, uz znatne korekcije pod utjecajem novoštokavskih govora ikavskih i zapadnoijekavskih, u manjoj mjeri kajkavskih i čakavskih, s jačim nego što se obično misli utjecajem hrvatskoga književnog naslijeđa, ¹² i sa standardizacijom provedenom prvenstveno u srednjoevropskim okvirima. ¹³ Refleks jata u hrvatskoj je varijanti ijekavski, ali drugačiji nego što propisuje norma klasičnoga jezika. ¹⁴

3. srpska varijanta standardnoga jezika, idiom koji se u osnovnoj supstanciji i strukturi poklapa s klasičnim jezikom, uz korekcije pod utjecajem ekavskih novoštokavskih govora i u manjoj mjeri nenovoštokavskih i torlačkih govora jugoistočne Srbije, s utjecajem književne tradicije slabijim nego u Hrvata, ali također jačim nego što se to obično smatra. Standardizacija je provedena prvenstveno prema ruskim i francuskim uzorima. Refleks jata redovno je ekavski u SR Srbiji, a Srbi na području SR BiH i SR Hrvatske pišu i govore uglavnom ijekavski, ali u njihovoj jezičnoj praksi ima, osobito u Hrvatskoj, i drugih odstupanja od normalnoga uzusa srpske varijante.

¹¹ Taj sam pojam obradio u radu »Vuk i novoštokavska folklorna koine«, *Slavia*, XXIV/1965, br. 1, str. 1—27 (pretiskano u knjizi spomenutoj u op. 1).

¹² O tom govorim u radu »O početku hrvatskoga jezičnog standarda«, *Kritika*, III/1970, br. 10, str. 21—42 (pretiskano u knjizi spomenutoj u op. 1).

¹³ Bitni su bili njemački, češki i talijanski utjecaji, uzori i modeli. S fonološkoga je stanovišta važan leksički utjecaj zbog djelovanja na frekvenciju i distribuciju fonema u civilizacijsko uvjetovanom dijelu rječničkoga fonda, o čemu poslije.

¹⁴ Klasična norma zahtijeva isključivo dvosložan refleks, i to samo *i + j + ě*, dakle nipošto s dugim *ě*.

4. bosanskohercegovačka selektivna neutralizacija sadrži u sebi elemente i hrvatske i srpske varijante, s time da većina tih elemenata koegzistira u slobodnoj varijaciji bez jače polariziranosti, a izrazitiji i ekskluzivniji kroatizmi i serbizmi imaju malu ili nikakvu frekvenciju. Osim toga, osjetan je stanovit ne za sada velik utjecaj bosanskohercegovačkih novoštokavskih govora, s tendencijama k intenzifikaciji, a odnos prema orijentalizmima (ne samo leksičkima) nešto je liberalniji nego u srpskoj i i osobito u hrvatskoj varijanti. Bosanskohercegovačka praksa nalazi se u previranju, još donedavna bila je prilično hendikepirana jednostranim artifičijelnim intervencijama, osobito u administrativnom, školskom i novinskom stilu. Osim toga, tu je odnos prema klasičnomu jeziku unekoliko blagonakloniji nego u Hrvatskoj i Srbiji. Refleks jata redovno je ijekavski, supstancijalno i strukturno u praksi jednak kao u hrvatskoj varijanti, ali sa stanovitim razlikama u distribuciji dugoga i kratkih refleksa /*je-ijē-ije* ~ *je-i-e*/.¹⁵ Bosanskohercegovačka selektivna neutralizacija najstabiliziranija je u Muslimanâ — u jezičnoj praksi bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba javljaju se u svim stupnjevima odstupanja u pravcu nacionalnih varijanata.

5. crnogorska subvarijanta u gotovo svim momentima koji se odnose upravo na standardnost dijeli osobine srpske varijante, ali u samoj osnovnoj supstanciji i strukturi pokazuje osjetna odstupanja, bilo specifična, uvjetovana utjecajem crnogorskih govora, ili se radi o većoj vjernosti klasičnom modelu. Odstupanja koja bi bila specifično zajednička samo s hrvatskom varijantom posve su iznimna. Refleks jata u praksi je redovno ijekavski, ali od hrvatske standardne ijekavštine različit ne samo u distribuciji.

Izložena četiri živa oblika u kojima se ostvaruje apstraktni model hrvatskosrpskoga standardnog jezika ne obuhvaćaju još ukupne stvarnosti u njegovu okviru, jer jezična praksa Hrvata izvan Hrvatske i Srba izvan Srbije poznaje različite kombinacije s različitim omjerima komponenata, no budući da su to individualne realizacije bez zajedničke fizionomije, ne mogu se opisati na način koji je ovdje bio primijenjen. S druge strane, kako je ortoepska norma u standardnome hrvatskosrpskom općenito još nestabilizirana, teško bi bilo opisati alofonski sastav svih fonema u svakom od četiri izložena tipa s već više-manje jasnom fizionomijom. Zato ću se zadržati prvenstveno na hrvatskom ortoepskom standardu, s ekskurzijama na druga područja. To znači da u primjerima gdje ne spo-

¹⁵ I /*je*/ ~ /*je*/, što je vezano uz oblike i lekseme koji se javljaju u akcenatskim dubletama.

minjem činjenicâ izvan hrvatske varijante, izostanak informacije ne implicira nužno ni da je gdje drugdje stanje drugačije ni da je identično.

Fonemski inventar jednoga fonološkog sustava određen je fonološkim opozicijama u leksičkom fondu danoga jezika. Poznato je da svaki leksički fond sadrži u sebi zapravo dva rječnička tijela: jedno koje je civilizacijski neuvjetovano (u hrvatskosrpskom slučaju to je slavensko naslijeđe plus davno asimilirane jedinice), drugo koje je civilizacijski uvjetovano, tj. tolerirani i kompromisno adaptirani još neasimilirani leksemi što označuju pojmove novije internacionalne civilizacije. To je razlikovanje osobito važno u standardnom jeziku, jer njega ne možemo poput organskih idioma (npr. dijalekata i mjesnih govora) proučavati samo kao kôd i tako zaobići jezično periferan dio leksičkog fonda — standardni jezik i jest prvenstveno nacionalni jezični instrument internacionalne civilizacije. Kako pak promjene u leksičkom fondu uzrokuju uvijek znatne pomake u distribuciji fonemâ, odrazit će se to na alofonskom sastavu u svakom slučaju, a sam fonemski inventar ne mora nužno biti promijenjen, npr. u onom smislu u kojem su orijentalizmi uzrokovali fonologizaciju /ʒ/ u dijalekatskoj osnovici standardnoga hrvatskosrpskoga jezika (do tada je [ʒ̣] bio alofon fonema /č/),¹⁶ a anglizmi stabilizirali poziciju toga fonema u modernome standardnom jeziku.

Od trideset i dva hrvatska fonema prikazana u početku, samo dva ni u kojem praktički važnom stupnju ne pokazuju alofonskih varijacija. To su bezvučni i zvučni gravisni difuzni diskontinuant, ili u artikulatornoj terminologiji, oba bilabijalna okluziva, dakle /p/ i /b/. Istina jest da ti fonemi imaju i slabo izražene faulke alofone (o čem poslije), i istina je, doduše, da /b/ ima pred pauzom alofon s bezvučnom eksplozijom, ali kako je to opća osobina svih standardnih hrvatskosrpskih zvučnih turbulenata,¹⁷ nije specifična za /b/, nego joj je taj fonem automatski podvrgnut.

¹⁶ Tj. u fonološkom je smislu [vraʒbina] predstavljalo vrijednost /vračbina/ sve dok se npr. prema /čep/ nije pojavio turcizam /ʒep/.

¹⁷ Mislim da je »turbulent« s akustičkoga stanovišta najpogodniji termin za pojam »šumni konsonant« (termin »konsonant«, strogo uzevši, pripada samo fonologiji sloga), njem. »Geräuschlaut«, engl. »obstruent«, budući da su »šumni konsonanti« zapravo skupovi disharmoničnih tonova. Što se pak tiče same bezvučne eksplozije (nakon zvučne implozije) i uopće bezvučne (ali svakako nenapete) završnice kod finalnih zvučnih turbulenata, nje nema u standardnom hrvatskosrpskom /v/, jer se radi o sonantu a ne o turbulentu. U nekim je našim dijalekatskim sustavima stanje drugačije, usp. radove pod a i e u op. 2. Fonološki status i priroda refleksâ praslav. /w/ uopće je jedno od najsloženijih pitanja u sustavima suvremenih slavenskih idioma.

Uz stanovite ograde ista formulacija o fonetskoj stabilnosti vrijedi zapravo i za foneme /t, d, s, z, r, ʀ, a). S obzirom na individualne razlike u artikulaciji, fonemi /t, d, s, z/ realiziraju se na naše uho akustički slabo perceptivan način kao tonški više ili manje visoki,¹⁸ ali ta se činjenica može zanemariti kako se broj osnovnih alofona ne bi bez praktične važnosti povećavao. Utjecaj vokala kod tih je fonema jači nego u bilabijala, tj. razlika između *ti* i *tu* veća je nego između *piti* i *pūti*, ali može se također zanemariti. Drugo je pitanje mogu li se zanemariti »rezani« (tzv. faukalni) dentalni okluzivi ispred /n/, upravo [n]. Opće je pravilo da se okluzivi »režu« ispred homolognih nazala. Tako je npr. /b/ u /obmanuti/ slabije nego u /obnavljati/, a /d/, obratno, slabije u /odnos/ nego u /odmor/. No ta je pojava u dentala znatno osjetnija nego u labijala. Što se tiče fonema /s, z, r, ʀ/, to su najčešći fonemi koje pojedinci s govornim manama izgovaraju i u standardnom jeziku na način što se nalazi izvan ortoepske norme (»mokro« ili »siktavo« s, uvularno r, i sl.). Te ćemo pojave, naravno, također ostaviti po strani. I na koncu, /ʀ/ i /a/ podliježu u stanovitoj mjeri i na razini inherentnih osobina prozodijskim utjecajima, ali kako svi hrvatskosrpski silabemi predstavljaju na prozodijskoj razini u stvari četiri separatna fonema¹⁹ (iznimno, /ʃe/ samo dva), s vlastitim prozodijskim alofonima, u kojima pak interferiraju prozodijska i inherentna svojstva, morat ćemo tu problematiku ostaviti po strani kao što smo to učinili i raspravljajući o samom fonemskom inventaru.

U svim ostalim slučajevima hrvatski fonemi uključuju u sebi alofone koji s pravom zaslužuju poseban tretman i koji su se, u većini, našli na priloženoj matrici identifikacije alofona, bilo zbog svoje izrazitije individualnosti, ili zato što zahtijevaju bar skroman komentar svojega atribuiranja ovom a ne onomu fonemu. Donekle je specifičan samo slučaj fonema /e/ i /o/. Njihovi su alofoni doduše uvjetovani prozodijskim distinktivnim obilježjima, pa bismo ih zato prema ovdje prihvaćenoj koncepciji morali ostaviti po strani, ali vrijedno je učiniti iznimku s dva razloga. Prvo, razlika je među njihovim alofonima i na intrasegmentalnoj razini prilično izrazita pa se daje posve lako iskazati i autonomno u inherentnim obilje-

¹⁸ U individualnim realizacijama /t/ i /d/ dolazi i do količinskih oscilacija u stupnju difuznosti. U manjoj to mjeri vrijedi i za /c/, /s/ i /z/, također bez fonološke važnosti.

¹⁹ Nenaglašen vokal može se, prema svojoj kvantiteti, interpretirati kao alofon istoga vokala s kratkim ili dugim silaznim akcentom, iako to za suvremeni ortoepski standard, osobito ekavski, ne vrijedi apsolutno zbog specifičnih modernih ograničenja za prelaženje silaznih akcenata na proklitiku; o tom ovdje neće biti riječi.

žjima, konkretno opozicijom napet ~ nenapet,²⁰ a s druge strane, smatram kako je vrijedno pažnje iznijeti podatak da upotrebnâ ortoepska norma srpske varijante tolerira u određenim prozodijskim uvjetima alofone /e/ i /ɔ/, što za hrvatsku varijantu ne vrijedi.

Utjecaj sljedećega vokala najosjetniji je u sonanta /l/ (o tom poslije) i u gravisnih kompaktnih diskontinuanata, dakle kod velarnih okluziva /k, g/. Oni se realiziraju s tri lako perceptibilna alofona: [k'], [g'], [k], [g], [k^o], [g^o].²¹ Redundantna distinktivna obilježja koja nam omogućuju njihovu svjesnu percepciju jesu, naravno, dijeznost i bemolnost, odnosno, artikulatorno, palataliziranost i labijaliziranost, koja su obilježja u hrvatskosrpskom sustavu i inače redundantna.

Dijezni i bemolni alofoni ostalih nevokalskih fonema ne zaslužu posebne pažnje, pa ni kod trećega velara /x/, o kojem će biti riječ u drugom kontekstu; jedini fonem koji je znatnije zahvaćen takvim alofonskim razdvajanjem jest /l/, ali u njega se dijeznost i bemolnost alofonâ kombinira na drugi način, u zavisnosti od neprevladane dijalekatske artikulacione baze pojedinaca. Naime, u hrvatskosrpskim se dijalektima sijeku zone širih evropskih tipoloških liga, srednjoevropske, mediteranske i u manjoj mjeri eurazijske, ukoliko utjecaji te posljednje dosežu balkansku ligu. To se odražava i u tri tipa /l/, u srednjoevropskom l, raširenome u dijalektima hrvatskoga kajkavskog narječja, u slavenskom l, raširenome u dijalektima srpskoga torlačkog narječja i više u srpskim i crnogorskim nego u hrvatskim i muslimanskim govorima štokavskih dijalekata, i u mediteranskom l, proširenome po preostalim područjima i relativno najčešćem. S ortoepskog je stanovišta preferirano sredozemno l, koje prema tom norma prihvaća kao takvo, a za ostala su dva glasa eventualno samo tolerirana odstupanja u njihovu pravcu, i to u pravcu srednjoevropskoga l u hrvatskoj varijanti, a u pravcu slaveškoga l na svim terenima, no u Hrvatskoj svakako manje. Treba ipak imati u vidu da je bemolnost tj. »labiovelariziranost« alofonâ slavenskoga tipa i u samim dijalektima hrvatsko-

²⁰Razumije se, otvoreni su alofoni nenapeti, zatvoreni su napeti. Ta alofonska bifurkacija nije prikazana na priloženoj matrici, jer je dano sâmo stanje u suvremenom hrvatskom ortoepskom standardu, koji nikada nije ekavski, a otvoreni redundantno nenapeti alofon [e] može se javiti u okviru fonema /e/ samo u sustavu u kojem /e/ nije u relevantnoj opoziciji po napetosti; fonem /ÿe/ suprotstavlja se pak fonemu /e/ kao napet nenapetomu. Otuda je shvatljiva i situacija u ekavskim štokavskim dijalektima, gdje se i alofon [ɔ] javlja po simetriji, a ti bi se otvoreni alofoni [e, ɔ] možda mogli naći u nešto neizrazitijem vidu i u onim jugoistočnim ijekavskim govorima u kojima je refleks dugoga jata isključivo dvosložan i nema fonema /ÿe/.

²¹Npr. [k'iša] : [kâša], [kâd] : [k^oûd], [ôk'ícen] : [òk^oúcen].

srpskoga kontinuuma slabije izražena nego u istočnoslavenskim dijalektima, gdje je prilično osjetna, pa čak slabije nego i u dijalektima makedonsko-bugarskoga kompleksa, gdje je, iako u konsonantizmu slaba, u vokalizmu i relevantna bar na nekim područjima.

Vratimo li se sada standardnomu jeziku, možemo iz izloženoga zaključiti da u njem koegzistiraju, u odnosu prema fonemu /l/ kao invarijabli, tri alofona kao slobodne varijable,²² tj. mediteransko l »čistoga tipa« i mediteransko l s primjesama slavenskoga ili srednjoevropskoga tipa. Svaka od tih triju slobodnih varijabla posjeduje svoje pozicione varijable, dvije ili tri: nedijeznu nebemolnu, dijeznu nebemolnu, nedijeznu bemolnu. Iz toga je jasno dvoje: prvo, alofoni fonema /l/ razlikuju se po tonalnosti,²³ i drugo, distribucija sekundarnih, pozicionih varijabla bit će različita u pojedinim primarnim, slobodnim varijablama. Za hrvatskosrpsko /l/ relevantna je samo akutska tonalnost (odnosno, pedantnije, negravisna), a eventualna dijezna ili bemolna samo su redundantne. U većini slavenskih sustava situacija je drugačija, no smatram da je svaki fonem /l/ akutski, tj. negravisan, relevantno ili redundantno, pa su prema tomu nekorektna neke interpretacije, koje za pojedine slavenske sustave postuliraju gravisno /l/ gdje se zapravo radi samo o redundantnoj ili čak i relevantnoj bemolnosti.²⁴

Zanimljivo je da fonem /n/ ne pokazuje u pogledu tonalnosti osjetnijih varijacija sličnih kao /l/, iako se ta dva fonema u mnogim sustavima, osobito slavenskima, ponašaju podjednako. Isto smo već zapazili za /x/ u usporedbi s /k, g/. No nazalni sonanti /n, m/ i u još mnogo većoj mjeri oralni sonanti /l/ i /r/ imaju svoje slogotvorne alofone kao pozicione varijable, i to isključivo u perifernome, civilizacijski uvjetovanom leksičkom fondu. Što se tiče [ɾ], nema problema: on se po načelu »once a phoneme, always a phoneme« identificira s /ɾ/ u domaćem fondu. U preostala tri slučaja iskršava problem glasa šva (*šəwa*). Na fonematskom nivou koegzistiraju u stan-

²² Mislim da inače pretežno matematički termini »varijabla« i »invarijabla« bolje odgovaraju od u fonologiji uobičajenih termina »varijanta« i »invarijanta«, koji bi bili opravdani kad bi alofon bio zaista određena konkretna veličina, a ne samo svaki skup istih redundantnih razlikovnih obilježja dodanih relevantnim obilježjima stanovitoga fonema. Uporaba termina »varijanta« u značenju »v. standardnog jezika« ne bi bila sama za se dovoljan razlog za uklanjanje tog termina u značenju »alofon«, jer ta dva značenja teško da mogu doći u istome kontekstu lingvističkoga teksta, lingvističkih definicija i sl.

²³ Te su razlike možda ne samo u (ne)bemolnosti i (ne)dijeznosti (puno-pravna razlikovna obilježja) nego i u (ne)akutnosti i (ne)gravisnosti (nepuno-pravna razlikovna obilježja, o čem poslije).

²⁴ Relevantna bemolnost dolazi u obzir npr. u nekim makedonskim i bugarskim sustavima.

dardnom jeziku oblici kao /ajzenxauerovski/ i /ajznxauerovski/,²⁵ ili športski termin /stipelčiz/ i /stiplčiz/ ili /artikal/ i /artikl/. Neadaptirane dublete sa sonantima u poziciji koja ne odgovara pravilima hrvatskosrpske distribucije realiziraju se na fonetskom nivou ili sa slogotvornim sonantima [ajznxauerovski, stipičiz, artikl], ili s neslogotvornim sonantima uz koje stoji šva, obično prethodeći sonantu: [ajzənxauerovski, stipəlčiz (stipləčiz), artikəl]. Te su pojave u jezičnom supstandardu osobito važne,²⁶ prvenstveno u vulgarnim germanizmima tipa [štəmaizn], ili s disimilacijom [štəmaiz] (<Stem-meisen, eventualno i s kontaminacijom -meißel), koji se izgovaraju, naravno, i sa šva: [-zən, -zəl].

Navedeni slučajevi nisu ipak jedinom egzistencijom glasa šva. U hrvatskoj se varijanti slova obično navode u obliku *be, ce, de*, u srpskoj često u obliku *bə, cə, də*,²⁷ pa se u literaturi navodi i riječ [bəskovac],²⁸ tj. »navijač beogradskoga nogometnog kluba BSK«, kojemu se ime posve normalno izgovara [bəsk], svakako češće nego [beeska]. Strogo uzevši, to zahtijeva da bar za srpsku varijantu priznamo [ə] kao tzv. marginalan fonem, a time se onda automatski postavlja pitanje fonema /r̥/, koji u tom slučaju, kao glas [r̥], postaje monofonski alofon bifonematske sekvence /ar/ u *allegro*-realizaciji. Kako se fonem /r̥/ razlikuje od /r/ distinktivnim obilježjem napeitosti, koje je obilježje relevantno u hrvatskosrpskom sustavu još samo za opozicije /i/ ~ /j/ i /y̆e/ ~ /e/, jasno je da je ta problematika prilično aktualna za ekavsku zonu srpske varijante, jer tamo nema fonema /y̆e/, što onda na razne načine ugrožava preostalu opoziciju /i/ ~ /j/. S druge strane, pitanje razlikovnih obilježja koja služe identifikaciji šva u južnoslavenskim je idiomima izvanredno složeno, što vrijedi i za standardne jezike.²⁹

²⁵ Umjesto alofona [x] mogao bi u oba primjera stajati i alofon [h], o čem poslije (v. i op. 29).

²⁶ Osobito su važne u nekim pokrajinskim razgovornim jezicima, na na toj se problematici nećemo zadržavati.

²⁷ Kada se misli na glasove, ne na slova, onda su takve realizacije uobičajene i u Hrvatskoj.

²⁸ Usp. Asim Peco, »Sur la nature du r syllabique en Serbocroate«, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 1959; Isti, »Jedno fonetsko питање«, *Зборник за филологију и лингвистику*, IX/1966, str. 144—147; Александар Младеновић, »Самогласно љ, њ и м у српско-српском књижевном језику«, *Ibidem*, VII/1964, str. 157.

²⁹ Tj. u slovenskom i bugarskom standardnom jeziku, a u makedonskome vrijedi jednosmjerna opozicija /ə/ | /a/. O tome govorim u radovima koje pripremam o makedonskom i slovenskom fonološkom sustavu za Македонски јазик i *Slavističnu reviju*.

Međusobni odnos triju nazalnih sonanata postavlja na dnevni red nekoliko veoma teških problema. Standardno je rješenje kojim se /n/ i /m/ kao difuzni (možda točnije: nekompaktni) oponiraju kompaktnomu /ŋ/ (radi korelativnosti sa /ʃ/ taj je znak bolji nego ɳ), a među sobom se razlikuju kao akutski /n/ prema gravisnomu /m/. Ali to rješenje ne funkcionira ako uzmemo u razmatranje sve alofone fonema /n/, koji je u hrvatskosrpskom sustavu, kao i u mnogim drugima, alofonima najbogatija jedinica fonemskoga inventara. Najvažniji je i najizrazitiji alofon [ŋ], poziciona varijabla koja dolazi ispred /k, g/ i, kao kontinuiran glas, ispred bar nekih alofona fonema /x/. Problem se formulira ovako: budući da je [ŋ] redundantno gravisan kao relevantno gravisni fonem /m/ i redundantno kompaktan kao relevantno kompaktni fonem /ŋ/, kako se može atribuirati fonemu /n/, koji je relevantno i nekompaktan i akutski? Nezamišljivo je naime, sa stanovišta klasičnog binarizma, da jedan alofon — u izboru između triju fonema istoga razreda (u ovom slučaju nazalnoga), koji se identificiraju s pomoću dvaju relevantnih razlikovnih obilježja (ovdje kompaktnost ~ nekompaktnost i akutnost ~ gravisnost) — bude atribuiran upravo onomu fonemu s kojim ne dijeli ni jednoga od tih dvaju obilježja, a ne kojemu od preostalih dvaju fonema, s kojima dijeli bar po jedno obilježje. Taj problem nije samo u hrvatskosrpskom sustavu neugodan, on opterećuje i većinu slavenskih i romanskih sustava.³⁰ Predlagana su četiri izlaza iz situacije: 1. da se /ŋ/ u takvim situacijama tretira iznimno kao fonem bez razlikovne funkcije, 2. da se odstupi od postulata kako svi alofoni jednoga fonema moraju uvijek imati sva za nj relevantna obilježja, 3. da se /ŋ/ tretira kao specijalan nazalni alofon fonemâ /g/ i /k/, 4. da se par gravisnost ~ akutnost podijeli u dva para, tj. gravisnost ~ negravisnost i akutnost ~ neakutnost, čime bi se opozicija po kompaktnosti oslobodila svoje relevantne funkcije za nazale, a svi alofoni fonema /n/ oponirali se fonemu /m/ kao negravisni i fonemu /ŋ/ kao neakutski.³¹

To je pitanje izvanredno teško, od predlaganih rješenja ne dolazi u obzir da se velarno *n* proglasi »iznimnim fonemom« (jer takve

³⁰ Ali ne i dva najvažnija od tih jezika, francuski i ruski. U prvome sekvenci /nk/ ne biva ostvarivana *[ŋk] jer predstavlja samo fakultativnu ili slogovno-prozodijski uvjetovanu pozicionu realizaciju sekvence [nək] (odnosno, po nekim interpretacijama, možda i boljima, zapravo /nək/). Što se tiče ruskoga, sekvenci /nk/ ostvaruje se kao [nk], dakle ne s *[ŋ], možda zbog drugačijega odnosa između negravisnosti i akutnosti nego što je u većini slavenskih sustava, što je svakako vrijedno podrobnijega istraživanja.

³¹ O ta 4 rješenja (četvrto je predlagao R. Jakobson) v. Ž. Mušljačić, *op. cit.*, str. 132—134.

kategorije nema) niti da se tretira kao alofon fonemâ /g/ i /k/,³² ali ni preostala dva rješenja ne mogu biti prihvaćena bez modifikacije. Odstupanje od načela da svi alofoni moraju posjedovati sva relevantna obilježja »svoje« fonema zamišljivo je na sintagmatskoj osi, što nam ne pomaže na paradigmatskoj osi, koja ipak odlučuje kada se radi o inventaru. Cijepanje opozicije gravisnost ~ akutnost korektno je, ali i neekonomično.³³ Zato treba još intenzivnije proučavati sam mehanizam akustičke percepcije, njezino funkcioniranje u podrobnostima i u raznim uvjetima. Moguće je npr. da u okviru istoga razreda jedan alofon biva katkada i negativno identificiran, kao *oppositum*: ako s gravisnim nekompaktnim /m/ i akutnim kompaktnim /n/ ima gravisni kompaktni glas [ŋ] po jedno obilježje zajedničko i po jedno različito, onda je neidentičnost s njima možda lakše apercipirati nego s alofonima fonema /n/, s kojima velarni nazal dijeli samo nazalnost, osobinu opću za cio razred, pa se ustanovljavanje neidentičnosti nema na što osloniti, nego se ona u cjelini otpisuje na račun sljedećih fonema u sintagmatskom nizu, tj. /k/ ili /g/. U svakom slučaju, i ta solucija može biti samo dio potpune realnosti, na paradigmatskoj osi potrebna je možda ipak pomoć samostalne opozicije akutnost ~ neakutnost, kojoj je pak inače teško priznati ravnopravnost s ostalim razlikovnim obilježjima.³⁴

Uopće se može reći da su upravo nazali kritičnom točkom klasičnoga binarizma. On je nazale tretirao kao zvučne diskontinuirane turbulente, i prema tomu ih oponirao samo fonemima /b/, /d/, /ʒ/ i /g/. Danas još malo tko tako radi,³⁵ ali ostala je navika da se podrazumijeva prekidnost svih alofona nazalnih sonanata. To ni u kojem slučaju nije točno, npr. alofoni hrvatskosrpskog fonema /n/ u riječima tipa *menza* ili *branša* normalno su kontinuirani. Ta

³² Fon [ŋ] kao alofon fonemâ /g/ i /k/ ne dolazi uopće u obzir za hrvatskosrpski i druge evropske jezike koji ga imaju, ali možda je takovo rješenje moguće u nekim egzotičnim sustavima (po mom mišljenju, u nekim polinezijskim dijalektima [ŋ] bi se moglo interpretirati eventualno kao alofon fonema /k/).

³³ Očito je da je u evropskim sustavima priznavanje relevantnosti opoziciji akutnost ~ neakutnost krajnje neekonomično — radi se o zapošljavanju samo za jedan fonemski par, uz gubljenje paralelizma između odnosa /l, d/ ~ /č, ć, š, ž/ i /l/ ~ /ʎ/ s jedne i odnosa /n/ ~ /ŋ/ s druge strane, a taj je paralelizam ipak očit.

³⁴ Ta nam problematika lijepo pokazuje kako su zapravo redundantna razlikovna obilježja često rezerva i ispomoć relevantnima i kako ta pojava nije ograničena na famoznu ulogu inače redundantne nenapetosti zvučnih turbulenata pri šaptanju (u jezicima gdje je, kao npr. u nas, zvučnost relevantno razlikovano obilježje). Ujedno se tu vidi kako je svaka neprivatna (tj. ekvipolentna) opozicija u stvari neprava, tj. može se samo tolerirati iz praktičnih razloga.

³⁵ O tom diskutiram u radu pod a u op. 2.

činjenica, sama po sebi, nema fonološke važnosti, ali literatura nije dosada obratila pažnje na kontinuirani nazalni labiodentalni sonant /ŋ/, uvjetovan pozicijom ispred /f/ i /v/ u hrvatskosrpskim europaizmima tipa *invalid*, *konfuzija*, *simfonija*.³⁶ Bez obzira na ortografske uzuse naslijeđene iz latinskoga i grčkoga koji reguliraju pisanje *n* ili *m*, radi se o glasu za koji je ovaj čas nemoguće jednoznačno odrediti da li je alofon fonema /n/ ili /m/, ne samo u hrvatskosrpskome nego i u većini drugih evropskih sustava standardnih jezika.³⁷

Nabrajanje alofona fonema /n/ bilo bi prilično monotono — ispred gotovo svakog turbulentna (ili turbulentskog para po zvučnosti) javlja se poseban alofon (glavni su alofoni fonema /n/, uz spomenute [ŋ] i [ɲ] i uz kontinuirani nekompaktni negravisni glas provizorno označen /ñ/ u primjerima kao [peñzija, šañsa], još ovi: kakuminalni ili čak cerebralni prekidni [ŋ] u primjerima kao [opaŋčar, kaŋža] i umjerenije kakuminalni neprekidni u primjerima kao [braŋša], dijezni prekidni [n'] u [an'žeo], gravisni kompaktni neprekidni ispred slobodne varijable [x], npr. u [broŋxitis], itd. — usput možemo dodati da i fonem /ŋ/ ima pozicioni neprekidni alofon [ŋ], npr. u [vaŋski, koŋščiŋski]).³⁸ Zato će biti bolje da prijedemo

³⁶ U proučavanju drugih evropskih jezika tomu se glasu obraćala pažnja, iako ne dovoljna, a osobito se malo argumentiralo atribuiranje fonemu /n/ ili /m/ u pojedinih autoru.

³⁷ Izuzmu li se pedantne realizacije uvjetovane ortografijom, u meni poznatim sustavima nema koegzistencije [mv, mf] i [nv, nf] (a kamoli minimalnih parova); to znači da se bez obzira na ortografiju realizira uvijek [ŋ], no valja priznati da je dijapazon fonetskih nijansa u tim realizacijama prilično širok i slabo istražen. U svakom slučaju, taj se problem ne može usporediti s pitanjem fona [j], koji bar u nekim sustavima (slavenskim, ali ne i romanskima), dolazi u opoziciju prema /m/ i /n/, npr. u hrvatskosrpskome [tomko] (Tomko, = Tomislav) : [toŋko] (Tonko, = Antun; primjer Ž. Mujčića) i [sapka] (od *sanjkat*) : [saŋka] (od *sanak*), ali nema opozicije [nk] : [ŋk] pa je zato lako atribuirati [j] fonemu /n/. No treba imati u vidu da je to samo praktično rješenje za hrvatskosrpski sustav, ono ne uklanja teoretskih poteškoća u drugim sustavima o kojima je već bila riječ.

³⁸ U primijenjenoj se transkripciji svi kontinuirni alofoni nazalnih sonantnih fonema označuju jednoznačno tildom kako bi donjnjim prostor osnovnoga grafema mogao preuzeti sve ostale modifikacije i dijakritiku. Mislim da nema opasnosti od interferencija s transkripcijskim sustavima što se ostanjaju na španjolsku grafiju (španjolsko ñ ovdje je, naravno, označeno kao [ŋ]). Što se pak tiče samih neprekidnih nosnih sonanata, zanimljiva su još dva momenta: težnja da se oni uklone i položaj kakuminalnoga neprekidnog alofona. Spomenuta se težnja očituje npr. u supstandardnim oblicima kao [pemzija], gdje se uklanjanjem homoganičnosti omogućuje da se zadrži

na druge kategorije. Uzmimo npr. zvučne alofone hrvatskosrpskih turbulentnih fonema koji su u slobodnoj poziciji redundantno bezvučni, tj. fonemâ /f/, /c/, /x/. Na zvučni alofon fonema /f/, dakle na zvučni labiodentalni kontinuirani turbulent, nije se dosad obraćala pažnja, vjerojatno zato što se taj glas u rijetkim i na periferni rječnik ograničenim primjerima kao *Afganac* u nekim realizacijama identificira sa sonantom /v/. No u ortoepskom uzusu hrvatske varijante taj alofon (označimo ga digamom F^{39}) ostaje u okviru fonema /f/, a u slučajevima *sandhija* kao *grof*⊃*ga*, *šef*⊃*vi* vrijedi to za hrvatskosrpski standard u cjelini. Zvučni alofon fonema /x/ javlja se pak isključivo u *sandhiju*, izuzev orijentalizme tipa *ahbab* («priatelj»), ali zato ima veću frekvenciju od zvučnog labiodentala [F], jer dolazi i u domaćim riječima, npr. *strah*⊃*ga je*. No još je zanimljivija činjenica da hrvatskosrpski fonem /x/ ima u *sandhiju* zapravo dva razna poziciono uvjetovana zvučna alofona, koji međusobno stoje u odnosu slobodnih varijabla; jedan je tipa bjeloruskoga (ili ruskog dijalektalnoga) velarnog γ , drugi tipa češko-slovačko-ukrajinskoga laringalnog κ .⁴⁰ Radi se o tom da, pod utje-

prekidnost. Kakuminalni se alofon javlja ispred /š/ i /ž/ pa iako je njegova kakuminalnost neizrazita, ipak nešto govori o osnovnim alofonima hrvatskosrpskoga /š/ i /ž/. Mnogo je razumljivija inače znatno izrazitija kakuminalnost a često i cerebralnost prekidnoga nazalnog alofona ispred /č/ i /ž/ — nju naime dugujemo prvomu, tj. okluzivnom dijelu tih dviju afrikata, koji je jednak arioiindijskim i dravidskim cerebralima [t] i [d] bez eksplozije. Kako su indijski cerebrali s binarističkoga stanovišta nekompaktni i nedifuzni (o tom govorim u radu pod a spomenutome u op. 2), to bi govorilo u prilog već navedenoj Jakobsonovoj sugestiji da se u sustavima kao što je hrvatskosrpski kompaktnost i difuznost tretiraju kao nerelevantne za nazalne foneme, jer možemo dodati da bi inače bilo otežano atribuiranje fonemu /n/ ne samo alofona [ŋ] nego i [ŋ̣]. No s druge strane, to rješenje ne dolazi u obzir za arioiindijske i dravidske sustave s fonemom /ŋ/, jer za nj, kao i za ostale cerebralne foneme, valja aktivizirati ne samo kompaktnost (kao u sustavima s fonematskim /ŋ/) nego i difuznost.

³⁹ To je uvjetna oznaka, ne pretpostavlja se sličnost s izgovorom digame. U kajkavskim je dijalektima [F] poziciona varijabla fonema /v/ u komplementarnoj distribuciji s alofonom [v], tj. [v] dolazi ispred vokala (i možda sonanata?), a [F] dolazi ispred turbulentata i pauze. Zato kajkavsko /v/, tj. [F], podliježe kajkavskom obezvučenju ispred pauze i bezvučnih turbulentata. Isto je stanje, na primjer, i u ruskom i češkom sustavu, dok je poljski /v/, po mojem mišljenju, uvijek turbulent, dakle i ispred vokala (v. i op. 17).

⁴⁰ Etimološki analogan i fonetski donekle sličan laringalni gornjoluzički fonem /R/ pripada razredu sonanata; usp. moj rad »O matrici fonemâ gornjoluzičkoga jezika«, *Lětopis Instituta za serbski ludospyt w Budyšinje*, Rjad A, č. 15/2, 1968, str. 129—137. U standardnom ruskom imamo pak fakultativan stilistički markiran fonem /ɣ/ u nekoliko riječi, dakle jednosmjernu opoziciju /ɣ/ | /g/.

čajem dijalektalnih artikulatornih navika, fonem /x/ ima i u slobodnoj poziciji dvije slobodne bezvučne varijable, [x] i [h], analogne više-manje njemačkomu *ach-Lautu* i *Hauch-Lautu*. Posebna je pak nevolja u tom što se pod dijalekatskim utjecajem zonâ bez ikakva glasa tipa *x* ili *h* (a takve zone u hrvatskosrpskom dijalekatskom kontinuumu pretežu ako se on uzme kao cjelina⁴¹) učvrstio u govornom standardu i treći, prelazni glas, artificioznoga karaktera, artikulatorno ni čisto velaran ni čisto laringalan, sa širokim dijazonom fonetske realizacije.⁴²

Razumije se, konačno, da i treći neparni redundantno bezvučni hrvatskosrpski fonem /c/ ima u svom sastavu zvučni alofon [ʒ], koji se kao poziciona varijabla javlja u *sandhiju*, npr. *lovac bi ga ubio, ali zec ga je prevario* (tj. [lovaʒ bi, zeʒ ga] i sl.), ali taj glas ima još dva oblika egzistencije: prvo, kao *allegro*-realizacija fonemske sekvence /dz/, bez obzira na morfološku granicu što je uvijek dijeli, npr. /nadzor/, tj. [nadzor], može se u brzu tempu realizirati kao [naʒor], i drugo, glas [ʒ] egzistira i u slobodnoj poziciji posve na rubu leksičkog fonda u zemljopisnim imenima tipa *Dzungarija* i stranim prezimenima,⁴³ u kojim se slučajevima ponaša kao krajnje periferan fonem. Iz tih razloga, a i zato što se glas [ʒ] bolje uklapa u model akutskih turbulenata nego zvučni alofoni fonemâ /f/ i /x/ u model gravisnih,⁴⁴ i konačno zato što je opći status

⁴¹ Glas *x* najbolje čuvaju čakavski dijalekti, kajkavski slabije, od štokavskih dubrovački i neki crnogorski. U muslimanskim je govornim čvrsta pozicija glasa *h*, u nekima se javlja i *x* u određenim orijentalizmima, pod još neistraženim uvjetima. Na svim ostalim područjima izostaju oba glasa, ili se (češće na zapadu) jedan od njih (rjeđe *x*) javlja bilo samo s velikim ograničenjima, bilo samo fakultativno /x/ | ∅.

⁴² Za taj pomalo »umjetni« glas nema prave analogije: u drugim je evropskim idiomima odgovarajući bezvučni glas ili *x* ili *h* — ili suopstoje oba.

⁴³ Npr. u poljskim, ukrajinskim, slovačkim, makedonskim, gruzinskim, talijanskim i albanskim prezimenima izgovaramo /ʒ/, ne /dz/, bez obzira da li se npr. alb. *Xoze* transkribira kao *Dzozze* odnosno *Dzodze* (što je rijetko u hrvatskoj praksi), ili se zadržava originalna (orto)grafija vlastitih imena. Donekle su iznimka samo talijanska imena, koja se pod utjecajem pisma često realiziraju sa /z/, npr. *Nazzari* (= /naʒari/, tal. zapravo s geminiranim /ʒ/) biva izgovoreno /nazari/. U apelativima je stanje drugačije: tal. fonem /ʒ/ u riječima kao *intermezzo* ili *mezzanino* gubi često ili zvučnost (*intermeco*) ili prekidnost (*mezanin*).

⁴⁴ Glas [ʒ] ima lijepo pripremljen prazan prostor među akutskim turbulentima, gdje među prekidnima /t, d, c, —, ć, ž, č, ʒ/ samo on nedostaje, dok su među gravisnim neprekidnima oba moguća mjesta za zvučne parnjake nepopunjena. U hrvatskosrpskim dijalektima te se igre ravnoteže i simetrije razrješavaju na veoma originalne načine, o čem govorim podrobnije u radu spomenutom u op. 2 pod a.

fonema /c/ u hrvatskosrpskom sustavu solidniji nego status fonema /f/ i /x/, glas [ʒ] je od svih hrvatskosrpskih alofona upravo onaj koji bi se najlakše fonologizirao i integrirao u fonemski inventar i sustav.

Primjer *nadzor* iz prethodne rubrike uvodi nas u novi problem, tj. u razmatranje odnosa između afrikatâ s jedne strane i s druge turbulentских skupina, obično presječenih jačom ili slabijom morfemskom granicom, u kojima je prvi član dentalni diskontinuant /t/ ili /d/, a drugi jedan od akutskih kontinuanata /s, z, š, ž/ ili jedna od afrikata. Izuzev *allegro*-realizacije, kada se narušava opozicija prema slobodnoj afrikati pa /otʃjeći/ biva izgovoreno [ocjeći], ortoepska norma zadržava skupinu neizmijenjenu kad je drugi član kontinuant. Radi li se pak o afrikati, onda za ortografsko *odčepiti* ili *otčepiti*⁴⁵ ortoepски uzus varira od donekle pedantnih realizacija tipa [otčepiti] (najčešće s »reduciranim« [t]) do jedva toleriranih *allegro*-realizacija tipa [očepiti],⁴⁶ ali najnormalniji je izgovor s dugom afrikatom kao u [oččepiti], s time da se o podrobnostima fonetske realizacije može diskutirati. Sličan je slučaj, veoma važan morfonološki, u obliku ortografski pisanom *bici* (dativ/lokativ sg. od *bitka*,⁴⁷), koji ni fonetski ni fonološki nije u normalnom izgovoru identičan s oblikom *žici* (dat./lok. sg. od *žica*⁴⁸). Prosječnu realizaciju [bic̣ci] govorni subjekti hrvatskosrpskoga jezika, navikli na fonologičnost svojih pravopisa i ujedno znajući da oni ne dopuštaju udvojenoga pisanja slova što označuju konsonante, transponiraju kao i druge takve sekvence u pismo obično u obliku tipa *bitci*, protiv ortografskih pravila, ali u skladu sa stvarnom fonološkom naravi takvih glasovnih pojava.⁴⁹ To je u principijelnom smislu najslabija točka i hrvatskoga i srpskog pravopisa.

⁴⁵ Pisanje *d* ili *t* ispred *č*, *ć*, *c* nije ortografski uređeno — klatno protuslovnih izmjena ne prestaje se njihati.

⁴⁶ S naglaskom *očepiti*, a *očepiti* bi bilo nešto drugo, ali zbog te prozodijske razlike ne dolazi do homofonije ni pri *allegro*-tempu.

⁴⁷ Norma dopušta i dat./lok. *bitki*, gdje onda, naravno, nema ortoepskih ni pravopisnih problema, pa se zato mnogi utječu pri pisanju tomu obliku, iako inače govore oblik sa sibilizacijom.

⁴⁸ Uspoređivati valja ortoepски normativan dat./lok. od *bitka* da bude i prozodijsko slaganje sa *žica* (inače je na području pod zapadnoštokavskim dijalekatskim utjecajem u ortoepskom uzusu možda češće *bitka*).

⁴⁹ U tom pogledu, dakle, fonološka priroda hrvatskosrpskog standarda odstupa od slavenskih modela manje nego što se misli.

Fonemi /š/ i /ž/ posjeduju pozicione alofone /š̄/ i /ž̄/, redovno ispred /č/ i /ž/, npr. [liš̄će] i [grož̄že],⁵⁰ ali ispred fonemâ /j/, /ɲ/ i /j/ nije stabilna granica prema osnovnim alofonima [š] i [ž], a u nekim prilikama ni prema samim fonemima /s/ i /z/.

Preostala su neka pitanja sonanata i difuznih vokala /i/ i /u/. U aklimatiziranim tuđicama u iz stranih diftonga ponaša se normalno, tj. ima slogotvornu vrijednost, npr. gen. pl. od /auto/ glasi /äütä/ jednako kao što od /náuka/ glasi /näükā/. U manje adaptiranim tuđicama, osobito višesložnima, moguć je ipak i neslogotvorni [u], koji je u tom slučaju fakultativni fonem posve na periferiji sustava. U tom pogledu ima razlika između srpske i hrvatske varijante, ali one su osjetnije samo u pogledu distribucije fonemâ /u/ i /v/: /zevs/ ~ /zeus] + [zeus]/.

Odnos između fonema /i/ (ili četvero fonemâ /i, í, î, i̇/⁵¹ na prozodijskoj razini) i raznih alofona fonema /j/ već je donekle bio ovdje tretiran. U svakom slučaju, osnovni je alofon fonema /j/ glas [j], pa taj fonem ulazi u hrvatskosrpskom sustavu u razred vokala — neslogotvornost nije bitna jer na paradigmatskoj osi nema utjecaja, a osim toga, taj pojam pripada fonologiji sloga i ne fonologiji glasa. Alofon [j] javlja se donekle kao poziciona varijabla ispred naglašenih difuznih vokala, npr. [jüg], gdje fonetski varira između razredâ turbulenata⁵² i sonanata, ali je i fonetski vjernije i fonološki korektnije tretirati ga kao sonant. U svakom slučaju, odnos između alofona [j] i fonema /j/ nije dovoljno određen, ali sigurno je samo to da se kompaktni fonem /j/ i kompaktni fonem /j/ međusobno isključuju u svim meni poznatim fonološkim sustavima: gdje je fonem prvi, drugoga ili nema, ili umjesto njega

⁵⁰ Tu valja pretpostaviti normalnu ortoepsku realizaciju samih fonema /č/ i /ž/, s normalnom opozicijom prema /č' i /ž'. Na supstandardnoj razini u hrvatskoj su varijanti česte realizacije [č̄, ž̄] za oba para kompaktnih akutskih diskontinuanata, pa će onda [gūš̄će] predstavljati i /guš̄će/ (»mlado od guske) i /guš̄će/ (komparativ priloga *gusto*). Supstandardni glasovi [č̄] i [ž̄] nisu ni redundantno dijezni, jer se takva redundantna dijeznost javlja u nas kod nestidentnih akutskih kompaktnih diskontinuanata, ako su afrikate, samo kad su u opoziciji prema stridentnima (ako su okluzivi kao čak. [t̄] ili u Krašovana i gdjegdje u Istri i Vojvodini [t̄] i [d̄]), onda je redundantna dijeznost neovisna od odnosa prema drugim glasovima). S druge strane, u nekim štokavskim dijalektima fonologizirali su se /š̄/ i /ž̄/ u primjerima kao *klaše*, *šekira*, *šutra*, *izesti*, ili u formantu -š̄- u hipokoristicima, i sl. O tom govorim u radu spomenutom u op. 2 pod a.

⁵¹ Tj. *i, í, î, i̇* u normalnom bilježenju (u drugoj fonološkoj transkripciji /i, í, î, v. i op. 19).

⁵² Kao turbulent bio bi to kompaktni zvučni kontinuant koji bi se približavao dijeziranomu *š̄*, ali tu kvalitetu hs. alofon. [j] fonema *j* nikada ni približno ne doseže.

figurira sekvenca /lj/, ili pak takav sustav posjeduje nekompaktni dijezni fonem /l'/. Već sam taj problem dovoljno je složen — zato u odnos fonema /j/ i glasa koji figurira kao prvi dio diftonškoga fonema /j̥e/ nećemo ovdje ni ulaziti, to je svakako jedno od najtežih teoretskih pitanja hrvatske fonologije. No u fonologiji je uopće najveća koncentracija teoretskih problema upravo u međuprostoru između s jedne strane šumnih kontinuanata kompaktnoga [j] i difuznoga [v] kao pravih turbulenata, dakle »konsonanata« ne samo na razini sloga, i s druge strane pravih vokala [i] i [u], koji su nekonsonanti, tj. »samoglasnici«, također ne samo u fonologiji sloga. Terminološko razlikovanje turbulenata, sonanata i vokala u fonologiji glasa i konsonanata (suglasnika) i silabemâ (samoglasnika, slogotvornih glasova) u fonologiji sloga raščistilo je donekle situaciju, ali spomenuti je međuprostor i dalje ostao kritičan.